

УДК 94(477)“1944/1950”

ВІРА РЕВЕНКО

м. Миколаїв

vera180684@mail.ru

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В 1945–1951 рр.

У статті проаналізовані зміни у соціальному становищі сільських мешканців в Південній Україні, досліджено матеріальне положення та соціальне забезпечення селян з боку держави в повоєнний період.

Ключові слова: село, соціальне становище, матеріальне положення, повоєнний період.

На сучасному етапі державного будівництва України одним з першочергових завдань є відродження села, створення його життєздатного економічного та соціального потенціалу. Це вимагає критичного осмислення практики і досвіду минулих років і, зокрема, соціальної історії села, що дасть можливість простежити особливості соціальних проблем його мешканців в повоєнний період, адже сучасний стан українського села переконує у необхідності підвищеної уваги істориків до цієї проблеми.

Матеріально-побутове життя селян радянської України у повоєнний період перебувало у важкому становищі й визначалося воно передусім низьким рівнем оплати праці в колгоспах, яка здійснювалась за залишковим принципом, тобто на трудові розподілялося те, що залишилося після виконання всіх видів обов'язкових поставок державі.

Відразу після звільнення від нацистів регіону в 1944 р. НКЗС УРСР розробили і рекомендували колгоспам приблизні норми виробітку по рослинництву і тваринництву, які були покладені в основу проекту приблизних норм виробітку, представленого в 1946 р. Згідно проекту були передбачені норми виробітку в рослинництві з 329 видів робіт, серед них: рільництві – 190, овочівництві – 52, садівництві та виноградарстві – 87. У тваринництві норми виробітку передбачались по 107 видах робіт [1, арк. 1]. Також слід зазначити, що норми виробітку перебували в прямій залежності від можливостей колгоспів. Однак, якщо брати до уваги їх слабку матеріальну базу і залишковий принцип накопичення коштів для оплати праці, можна зробити висновок, що платити колгоспникам було нічим.

До того ж ситуація ускладнювалась тим, що в післявоєнні часи залишався в силі указ прийнятий 3 квітня 1942 р. «Про підвищений мінімум вироблення трудовнів», який збільшував обов'язковий мінімум трудовнів для колгоспників і розповсюджувався на членів їх сімей – підлітків у віці від 12 до 16 років. За не виробіток «без поважних причин» обов'язкового мінімуму трудовнів усі «винуваті» притягувались до кримінальної відповідальності, зокрема засуджувались до виправно-трудових робіт у колгоспах з утриманням 25% заробітку на користь колгоспу. Постановою Ради міністрів СРСР від 31 травня 1947 р. названий закон залишено в силі [2, 381]. Дія цієї постанови щорічно продовжувалась до 1953 р.

При цьому існували норми виробітку на 1 трудовдень по кожній групі. Так, скажімо, норма косіння косою 0,4–0,5 га, скиртування на скирті 40–50 возів, згрібання колосків кінними граблями 7–8 га., молотіння молотаркою 8–12 т, виорювання картоплі плугом 1,0–1,25 га, вибирання картоплі за плугом 8–12 цнт, сіяння зерна 14 га., культивування 12 га [3, арк. 45; 3, арк. 1].

Як бачимо, норми виробітку були дуже високі, до того ж практично всі сільськогосподарські роботи виконувалися вручну, тому не дивно, що в повоєнний період спостерігалось зниження кількості вироблення трудовнів.

Аналіз розрахунків з колгоспниками свідчить про відсутність радикальних змін між показниками 1944 і 1950 рр., при середньому виробленні 220 трудовнів на рік. Якщо в 1944 р. середня видача на один трудовдень зерном складала 1 кг., в 1950 р. так і залишилася 1 кг.,

то виплата грошима помітно зменшилася, в 1944 р. – 3 крб. 40 коп., в 1950 р. – 1 р. 77 коп. [4, арк. 26], хоча форма грошових витрат колгоспів і передбачала виплату на трудовні майже четвертої частини від фінансових надходжень, реальні суми виплат не могли задовольнити селян. Переважна більшість колгоспів розподіляла на зароблений трудовдень мінімум або взагалі не проводили розрахунку, а в голодні 1946–1947 рр., оплата взагалі стала символічною. Так, у колгоспі «Червоний передовик» Скадовського району Херсонської області на трудовдень колгоспника оплачувалося до 21 коп., видавалося від 200 до 300 гр. хліба. Тільки в 1948 р. хліба на трудовдень колгоспники отримали 1,3 кг. і 85 коп. Як бачимо, за працю в сільськогосподарському виробництві колгоспники отримували натурою зовсім незначну кількість хліба [5, арк. 83].

За свою працю селяни майже не отримували матеріальної винагороди. Однак, важкі умови повоєнного часу, трудовий обов'язок, суворе законодавство гарантували виконання селянам високих норм виробництва.

Колгоспники постійно перебували в страху за невиконання планів хлібозаготівель, оскільки за це вони зазнавали жорстоких репресій, які не припинялися і в період голоду 1946–1947 рр. Для мешканців села встановили нелюдські закони, за якими вони піддавалися ув'язненню на довгий термін. Психологічне становище і настрої селян були неспокійними, а думки були направлені лише в одному руслі – на виживання. Страх за невиконання мінімуму трудовнів і арешт змушував селян йти на роботу незважаючи на хворобу. Так, машиніст колгоспу ім. Будьонного Березівського району Одеської області, будучи важко хворим, піднявся з ліжка і пішов до молотарки, з цією хворобою він і помер. Інший колгоспник того ж району, щоб виробити трудовні, вночі обкошував ділянки для комбайна, а вдень скидав з лобогрійки [6, арк. 22].

У той же час, користуючись повною безкарністю і зловживаючи службовим становищем, представники партноменклатури всіх рангів без будь-якого сорому зализали до комор колгоспників, як у власну кишеню, вони безкоштовно або за сміхотворними цінами брали в колгоспах зерно й іншу сільгосппро-

дукцію. Ці зловживання підривали основу добробуту колгоспників [7, 205].

Низький рівень оплати праці в колгоспах змушував селян значну частину свого часу приділяти важкій праці в особистому господарстві, адже воно було їх основним годувальником. У роки четвертої п'ятирічки, не отримуючи належних коштів від праці в колгоспному виробництві, селяни розраховували на присадибні ділянки, які давали їм до 70% від усього грошового доходу, більше 80% – м'яса, близько 90% – картоплі і 96% яєць [8, 41]. Відповідно до діючого законодавства, кожен двір наділявся присадибною ділянкою землі, розміри якої варіювались від 0,25 до 1 гектара [9, арк. 108]. 19 вересня 1946 р. ЦК ВКП(б) і Рада Міністрів прийняли постанову «Про заходи ліквідації порушень Статуту сільськогосподарських артіль в колгоспах», за якою в колгоспників вилучались «надлишки» понад встановленої норми. Виконання постанови проведено в надзвичайно короткі строки. Вже 1 грудня 1946 р. в Миколаївській області було завершено обмір присадибних ділянок по всіх колгоспах. У результаті прийнятих заходів у 109 895 дворах колгоспників, робітників, службовців Миколаївщини виявили «незаконно захопленні» землі загальною площею 14247 га (тобто в середньому 7,7 соток на двір). Вилученні з дворів колгоспників земельні ділянки як правило внаслідок черезсмузжя не могли бути включені до масиву колгоспних земель. Такі заходи викликали справедливе обурення з боку колгоспників [7, 207]. Разом з тим, постановою мала і позитивні моменти колгоспам області було повернуто незаконно роздані 72 голови великої рогатої худоби, 153 коней, скорочено понад 3500 одиниць адміністративно-управлінського персоналу, що дало колгоспам економії понад 188 000 трудовнів [8, 42].

У перші післявоєнні роки зміни відбулися не тільки в розмірах присадибних ділянок, а й в характері їх використання, а саме збільшувалися посіви польових культур і насамперед зернових, що диктувалося не стільки необхідністю харчування, скільки потребами тваринництва. Поряд із зерновими значну частину присадибних ділянок займали картоплею і овочами, повністю забезпечуючи сім'ю до нового врожаю і для годівлі худоби [10, арк. 114].

Максимальне використання присадибних ділянок — закономірне прагнення колгоспників. Проте використання їх під посіви зернових не було доцільним на шляху до інтенсифікації підсобного господарства. Це був швидше необхідний страховий фонд колгоспника. Не випадково, що з стабілізацією життя в економічно сильних колгоспах з добре оплачуваним трудовим посіви зернових поступово зменшуються.

Певний прибуток отримували колгоспники від худоби і птиці, що містилися в підсобних господарствах. Але війна завдала тваринництву колгоспників великого збитку. Позначився недолік кормів у зв'язку з неврожаєм у 1946 р. Щоб не допустити масовий падіж худоби, влада дозволила забій тварин і, при умові повного розрахунку з державою по м'ясу в 1946 р., здавати в рахунок 1947 р.

Проте не дивлячись на вкрай важке становище, в якому опинилося власне підсобне господарство, воно було вирішальним джерелом отримання продуктів харчування і грошового прибутку від часткової реалізації продукції на ринку. У зв'язку з недоліком продовольчих товарів у магазинах, колгоспні ринки в післявоєнні роки зайняли помітне місце в загальному товарообігу і в прибутках колгоспного двору.

У повоєнні роки, і особливо в умовах голоду 1946–1947 рр., єдиним джерелом врятування людей стало присадибне господарство, з огляду на це, здавалося, держава мала б опікуватися ним, але робилося все навпаки: присадибні ділянки обкладалися надвисокими податками. Кожен селянський двір повинен був платити податок на землю, а також державний натуральний податок у формі обов'язкових поставок зерна, м'яса, молока, яєць, картоплі та інших продуктів. Сталін вважав, що селяни живуть «заможнo» і, як процитував його висловлювання Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС, «продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками». Насправді ж було не так, селяни голодували. Голодуючі люди, здебільшого хлібороби, змушені вживати у їжу траву, листя дерев, ховрахів, м'ясо загиблих тварин тощо [11, 341].

Середньорічна норма поставок для колгоспного двору складала після війни: м'яса –

40 кг, яєць – 50–100 штук, молока – 280–300 л. Норми поставок продуктів для одноосібних господарств були значно вищими [12 8]. Причому обсяг цих заготівель невпинно зростав. З 1944 по 1950 рр. обсяг здачі зернових збільшувався з 5,7 до 12,9 від загального врожаю, картоплі відповідно – з 2,9 до 5,3%, молока – з 8,2 до 15,6%, яєць – з 13,9 до 16,6%. У 1944–1950 рр. із кожних 100 селянських господарств щорічно надходило 37,1–47,7 голів худоби. Але отримували селяни за здану по заготівлях продукцію лише 0,5% від загальних надходжень грошей [8, 42].

Недоїмки за поставками, як правило, не списувалися, а переходили на наступний рік, нерідко суди накладали за них штрафи чи описували на користь держави селянське майно. Вилучення недоїмок із селян за поставки здійснювалось уповноваженими міністерства заготівель «в беззаперечному порядку», тобто негласно, без суду і публічного розгляду. За продукцію, яка здавалася державі, виплачувалася символічна ціна. Так, у 1950 р. молоко селяни здавали по 25 коп. за 1 л (при державній роздрібній ціні 2 крб. 70 коп.), м'ясо – по 14 коп. за 1 кг (при державній ціні 11 крб. 40 коп.) [12, 8–9].

Окрім того, колгоспники мусили здавали поставки державі з «власної ініціативи». Так, в 1949 р. в колгоспі Будьонного з ініціативи парторганізації в ознаменування десятиріччя возз'єднання українського народу на загальних зборах колгоспників винесено рішення про здачу в рахунок поставок майбутнього року певну кількість продуктів: молока – 25 л, м'яса – 10 кг, яєць 30 шт., бринзи 1/2 кг, вовни 1/2 кг – все було виконано до 1 грудня 1949 р. [6, арк. 21].

Окрім натурального податку селянське господарство обкладалось також грошовим податком, встановлені до розмірів прибутків, отриманих із кожної голови худоби, площі посівів, кількості фруктових дерев, ягідник кушів, вуликів незалежно від того, давали вони врожай чи ні. Також сплачували податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян. Значна частина грошових прибутків вирушала на оплату страхових платежів, самооподаткування, вартість облігацій державних позик, а господарствам, що не мали

худоби, доводилося ще витратити засоби на купівлю м'яса і молока для держпостачань, які, як відомо, стягувалися з двору незалежно від наявності в ньому худоби. Якщо в 1940 р. середня сума податку на один колгоспний двір рівнялась 112 крб., то в 1951 р. – 523 крб. Податки вирости майже у п'ять разів, а землі і худоби у селян в особистому користуванні зменшилося [12, 9].

Як зазначалося вище, у більшості колгоспів всі платежі набагато перевершували грошову частину доходів колгоспної сім'ї від суспільного господарства. Вони покривалися доходами від ринку, де ціни на сільськогосподарську продукцію були дуже високими. Прикладом послужить хоча би різниця цін на продовольчі вироби між 1946 і 1947 рр. У 1946 р. кілограм хліба коштував 1,5–2 крб., в 1947 р. – 7 крб. (державні ціни). На чорному ринку 1,5 кілограми чорного хліба коштували в 1946 р. 15 крб., в 1947 р. – 50 крб., кілограм сала в 1946 р. коштував 70–75 крб., в 1947 р. – 250 крб. Пуд жита – відповідно 120 і 800 крб., кілограм пшеничного борошна – 30 крб. і 100–110 крб.; пуд картоплі 130 і 160 крб. [11, 341].

З 1946 р. військовий податок скасували. Це стало суттєвим полегшенням для господарства колгоспника, але в 1948 р. ставки сільськогосподарського податку збільшили. У 1950 р. сплата всіх податків становила 16,6% від витратної частини грошового бюджету селянської родини (сюди ж включено підписку на «добровільні» державні позики, які стали обов'язково-примусовими) [8, арк. 42].

Радянська система оподаткування, яка діяла в досліджуваній період, введена в 1939 р. з метою обмеження підсобного господарства задля розвитку колгоспного. Проте в повоєнні роки вона не виправдала себе через те, що спотворювала природне поєднання суспільного і підсобного господарства, тим самим не стимулюючи раціональне ведення останнього. Для того, щоб зменшити податок, колгоспники інколи скорочували поголів'я худоби, вирубували фруктові дерева, ягідні кущі, а згодом і зовсім згортати особисте господарство, що ставало просто збитковим. Ця тенденція особливо простежувалась з 1948 р., після збільшення податків з одного боку і зниження

роздрібних цін на сільгосппродукцію, що проводилась з кінця 40-х років, з іншого, відбулося різке зменшення прибутків колгоспників.

Це призвело до того, що в 1953 р. в Україні в особистих господарствах селян зменшилося поголів'я корів, порівнюючи навіть з голодним 1946 р., майже на 750 тис. [8, 42].

Негативні сторони такої податкової політики особливо помітним стали в післявоєнні роки, коли роль підсобного господарства колгоспника була особливо велика. Внаслідок цього бюджет більшості селянських сімей, особливо в економічно слабких колгоспах, був дуже напруженим. Проте ця напруженість по мірі відновлення суспільного господарства колгоспів зменшувалась. Деякі непрямі показники дають підставу для висновку про поступове поліпшення матеріального положення колгоспників.

Важливим чинником поліпшення матеріального становища колгоспного селянства стали щорічні зростаючі суспільні фонди, через які задовольнялися побутові і культурні запити сільського населення. Проте розміри цієї допомоги і її форми залежали від економічної потужності і можливостей колгоспу [4, арк. 12–13].

У повоєнні роки, з огляду на катастрофічні наслідки війни, більшість населення села гостро відчували потребу в соціальному захисті з боку держави, однак, вона не могла задовольнити потреби сільського жителя. Фактично соціальне забезпечення тих категорій населення, які мали на це право, в селах покладалось переважним чином на колгоспи та місцеві бюджети, а права на отримання державної пенсії по старості колгоспники не мали аж до 1966 р. В розглядуваний нами час її отримували лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, які направлялися до села з міста, дещо пізніше – спеціалісти та механізатори, котрі після реорганізації МТС перейшли до колгоспів.

Проаналізувавши різні джерела, ми можемо зробити висновки, що уперше післявоєнні роки життя селян було дуже важким. Непосильна ноша державних поборів, символічна оплата праці не дозволяла селянам поліпшити свої матеріально-побутові умови. Усе це пояснювалося не лише післявоєнною розрухою і труднощами

відновлення, а передусім, злочинно-байдужим відношенням влади до потреб жителів села і залишковим принципом фінансування. Радянське керівництво прагнуло швидкого рішення основних проблем матеріального плану, видаючи неодноразово різні постанови, створюючи ілюзію турботи про селян, на самій же справі ця діяльність влади не сприяла нормалізації умов життя. Село в післявоєнний період залишалося основним ресурсом для утримання великого державного механізму. Усе це привело до уповільненого розвитку українського села.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО У). — Ф. 1. — Оп. 80. — Спр. 614. — 31 арк.
2. Історія українського селянства : у 2 т. / під ред. В. А. Смолія. — К. : Наукова думка, 2006. — Т. 2. — 381 с.
3. ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4766. — 158 арк. ; ЦДАГО У. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4796. — 17 арк.
4. Національний архів наукових фондів та фото записів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної Академії Наук України у м. Києві (далі НАНФ ІМФЕ). — Ф. 4–5. — Спр. 155. — 294 арк.
5. Державний архів Херсонської області (ДАХО) — Ф. 1979. — Оп. 3. — Спр. 310. — 226 арк.
6. НАНФ ІМФЕ — Ф. 14–5 — Спр. 79. — 44 арк.
7. Шитюк М. М. Селянство Миколаївщини в період голоду 1946–1947 років / М. М. Шитюк // Селянство Півдня України: історія і сучасність. Доповіді Всеукраїнської наукової конференції 28 листопада 2003 р. до 90-річчя МДУ. — Миколаїв : МДУ, 2003. — 250 с.
8. Повоєнна та сучасна Миколаївщина: монографічне історико-краєзнавче дослідження / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. — Миколаїв : Шамрай, 2008. — 300 с.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО) — Ф. 992. — Оп. 2. — Спр. 491. — 368 арк.
10. ЦДАГО У — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 2354. — 343 арк.
11. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.). — Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В. М. Даниленко. — К. : Інститут історії України НАН України, 2010. — 351 с.
12. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 3–16.

VIRA REVENKO
Mykolaiv

SOCALISE OUTPOST VILLAGERS IN THE SOUTH UKRAINE IN 1945–1951

The article analyzes changes in the social position of rural inhabitants in southern Ukraine, examined material position and social security of peasants from the state in the postwar period.

Key words: village, social status, financial status, the post-war period.

Віра РЕВЕНКО
г. Николаев

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЕСТЬЯН ЮЖНОЙ УКРАИНЫ В 1945–1951 ГГ.

В статье проанализированы изменения в социальном положении сельских жителей Южной Украине, исследовано материальное положение и социальное обеспечение крестьян со стороны государства в послевоенный период.

Ключевые слова: село, социальное положения, материальное положение, послевоенный период.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2016